

УДК 808.5:159.923.5]:821.161.2.0(092)
DOI: 10.31499/2307-4906.2.2021.236676

ФОРМУВАННЯ МОВНО-РИТОРИЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ В ПІДРУЧНИКУ «КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА» СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

Санівський Олександр, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української літератури, українознавства та методики їх навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0002-9312-9369

E-mail: san4elo@ukr.net

Циганок Оксана, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української літератури, українознавства та методики їх навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0003-0898-6882

E-mail: ksana-vania@ukr.net

У статті на основі ретельного прочитання підручника «Коротка історія українського письменства» Сергія Єфремова досліджено, як педагог розкриває проблему формування мовно-риторичної особистості під час вивчення творчості українських письменників; визначено роль Слова у становленні мовно-риторичної особистості; розкрито бачення автора ролі письменників та їхніх творів у справі народної освіти на національних засадах. Простежено, як у підручнику розкрито історію української мови та її роль у справі покращення життя простої української людини. З'ясовано бачення автора навчальної книги ролі вітчизняного письменства в цій справі.

Ключові слова: Сергій Єфремов, українська література, українська мова, Слово, письменство, народна освіта, мовно-риторична особистість, мовленнєвий вчинок.

FORMATION OF A LINGUISTIC-AND-RHETORICAL PERSONALITY IN THE TEXTBOOK “A BRIEF HISTORY OF UKRAINIAN LITERATURE” BY SERHII YEFREMOV

Sanivskyi Oleksandr, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Literature, Ukrainian Studies and Methods of Teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0002-9312-9369

E-mail: san4elo@ukr.net

Tsyhanok Oksana, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Literature, Ukrainian Studies and Methods of Teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0003-0898-6882

E-mail: ksana-vania@ukr.net

It was investigated in the article, based on thorough reading of the textbook “A Brief History of Ukrainian Literature” by Serhii Yefremov, how the teacher revealed the problem of forming a linguistic-and-rhetorical personality in the process of studying the works of Ukrainian writers.

The role of the Word in the formation of a linguistic-and-rhetorical personality was defined. That is such a person who owned the Word, respected and learnt native language, understood his role in preserving cultural memory, and was responsible for the speech act.

It was found that considerable attention in the textbook was paid to the development of language, in particular the Word and its path from spoken to written, from “short sentences, as in conversation, to one long and fluent sentence”, from a fairy-tale language to the height of Shevchenko’s poetry. According to S. Yefremov, a writer is a master of the Word, a master of the native language, who created a new world of beauty and art by all literary means and methods, using allegories and symbols. The specifics of the textbook were the short and unobtrusive characteristics of each literary direction offered to the readers’ attention with the names of the most prominent representatives of one or other literary school.

Among many writers, Serhii Yefremov was focused on I. Kotliarevskiy, P. Hulak-Artemovskiy, H. Kvitka-Osnovianenko and M. Shashkevych – the only representative of Galicia. Much attention to the activities of the Cyril and Methodius Society and the work of T. Shevchenko, P. Kulish, M. Kostomarov, as well as Marko Vovchok, Oleksa Storozhenko was paid.

The author of the textbook referred artistic heritage of M. Drahomanov, I. Nechui-Levytskyi, P. Myrnyi, I. Franko, M. Starytskyi, M. Kropyvnytskyi, I. Tobilevych (Karpenko-Karyi), B. Hrinchenko and Lesia Ukrainka to the period called “chasy lykholittia (times of trouble)”.

An exceptional role in the formation and popularization of the Ukrainian language belonged to the activities of Borys Hrinchenko, who was not only a talented writer, translator, but also a linguist, compiler of the “Dictionary of the Ukrainian language”.

Our performed analysis of the textbook “A Brief History of Ukrainian Literature” by Serhii Yefremov gives the grounds for claiming that the facts and generalizations presented by the author, offered to readers, contribute to the formation of a linguistic-and-rhetorical, nationally conscious personality, Ukrainian patriot, who is able to acquire information adequately and critically, systematize it, formulate logical conclusions, make informed decisions, take responsibility for their own actions and for their speech act.

Keywords: *Serhii Yefremov, Ukrainian literature, Ukrainian language, Word, authorship, public education, linguistic-and-rhetorical personality, speech act.*

Сучасні виклики, що сьогодні постають перед нашою державою, вимагають формування високодуховної особистості, національно свідомого громадянина, конкурентоспроможного, здатного презентувати українську націю у світі. Усе це актуалізовано в чинних урядових документах (Закон України «Про вищу освіту», концепція «Нова українська школа» тощо).

Нині, коли відбувається реформування майже всіх сфер людського життя, на перший план виходять професії, фахівці яких мають уміти орієнтуватися у вирі інформації. Не просто орієнтуватися, а систематизувати її, обробляти, тому надзвичайної ваги набувають уміння переконувати, спростовувати або підтверджувати ті чи ті аргументи, обґрунтовувати і відстоювати власну позицію, проводити цілеспрямований пошук інформації, робити висновки й узагальнення. Здійснювати таку діяльність може тільки свідомою особистість, яка має високий рівень загальної та мовно-риторичної культури.

Теоретичну основу підготовки такої особистості розробляли вчені С. Абрамович, Н. Бабич, В. Вандишев, Н. Голуб, О. Гончарова, З. Куньч, Л. Мацько, М. Микитюк, В. Молдован, В. Нищета, Г. Онуфрієнко, М. Пентиліюк, Г. Сагач, О. Щербакова. Питаннями розвитку риторичних умінь і навичок займалися дослідники І. Гаркуша,

Н. Загребельна, О. Залюбівська, М. Корчова, Л. Кузьміна, О. Кучерук, Л. Литовченко, Х. Макович, А. Певрушина, О. Романовський, Є. Тягнирядно, Д. Ципіна, Т. Чернишова, Н. Янц.

Визначення терміна «мовна особистість» та проблеми її формування знаходимо у працях О. Леонтьєва, Л. Мацько, О. Семенов, Н. Сивачук, Т. Симоненко, О. Сиротиніної, Л. Струганець, О. Ткаченка, М. Хлебникової та ін.

Мета статті – на основі аналізу підручника «Коротка історія українського письменства» С. Єфремова дослідити, як у навчальній книзі розкрито проблему формування мовно-риторичної особистості під час вивчення творчості українських письменників.

Велике значення становленню особистості як учасника мовної комунікації та активного члена суспільства усвідомлювали вже давньогрецькі філософи, які вирізняли розум-логос і мовлення-логос.

Акцентуємо, що віра людей у Слово, у його силу закорінена в людську свідомість з давніх часів, що відображено в численних замовляннях, заклинаннях, а також у давніх пам'ятках літератури.

Дослідниця А. Михальська у праці «Основи риторики. Думка і слово» логічно запитує: «Чи не було Слово дано нам для того, щоб ми, люди, могли з його допомогою розгадати споконвічну загадку світотворення, приникати в значення сущого, використовуючи язик та мову як інструмент пізнання змістової структури духу і тварного світу?» [4, с. 9].

Імовірно, враховуючи силу Слова та його впливу на слухача, тлумачення його античними авторами, візантійські та слов'янські митці Середньовіччя називали «Словом» твори ораторсько-повчальної прози («Слово Григорія Богослова», «Слово про Закон і Благодать», «Слово о полку Ігоревім», «Слово якогось батька до сина» та ін.).

Таким чином, формування особистості, яка володіє Словом, шанує і вивчає рідну мову, розуміє свою роль у збереженні культурної пам'яті, несе відповідальність за мовленнєвий вчинок [8, с. 28].

Таке ставлення до Слова та словесності С. Єфремов розкриває в підручнику «Коротка історія українського письменства» (1919 р.). Підручник поділено на 8 розділів, кожний із яких охоплює той чи той період української літератури: I. Про письменство, II. Стародавнє письменство на Україні; III. Середусь письменство; IV. Народня словесність. V. Письменство на Україні часів відродження. VI. Письменство під час розцвіту. VII. З часів лихоліття. VIII. На світанку.

Автор підкреслює, що «мовою, словом одріжняється людина од усіх інших тварин, які мають голос, та не мають слова, не вміють говорити, тоб-то свої думки, бажання, свою волю переказувати іншій того ж самого роду істоті відповідними, твердо усталеними згуками» [2, с. 5].

С. Єфремов наголошує на тому, що здатність розмовляти належить тільки людині, водночас зазначаючи, що, за народними повір'ями, тварини, як божественний подарунок на Святий вечір, тобто один раз на рік, отримують можливість спілкуватися між собою – «дістають мову – все-таки людську мову, і тоді можна підслухати, як розмовляють між собою всякі живі створіння». Його захоплення викликає той факт, що «німіні» – тваринам «мова слугує хіба такої надзвичайної хвилини, як воскресення Христове, коли все живе створіння повинно радіти, а звичайного часу тільки рід

людський може промовляти словами» [2, с. 6].

Учений, аналізуючи походження української мови, акцентує увагу на її спорідненості із санскритом та реконструює шлях розвитку людської культури від перших почувань → проявів уяви та фантазії → перших утворів людського духу (усна поезія, словесні твори) → появи релігійних уявлень та вірувань → танці, музика → словесність / писемність → формування суспільства / формулювання законів / систематизація історії людства [2, с. 7–10].

Важливий етап в історії будь-якого народу становить формування і розвиток писемної літератури. Саме тому свій підручник педагог присвятив питанню дослідження історії українського письменства, «якими живилося й годувалося впливами, які письменники були і що вони писали, як у тих творах письменних людей одбивалося і сучасне життя і гадки про будучину, як само письменство протягом віків переходило од простіших форм до кращих і багатших, тоб-то росло й розвивалося само, і як усе більшу громаду людей до себе прихилило» [2, с. 17]. Сергій Олександрович розумів, «яка то велика в письменстві сила та як наука розкриває очі темним людям» [2, с. 16] та допомагає людині знайти на свої питання «відповіді в подіях минулого» [2, с. 3].

Значну увагу в підручнику приділено розвитку мови, зокрема Слову та його шляху від мовленого до писемного, від «коротеньких речень, як у розмові, в одне довге і плавке речення», від мови казок до висоти Шевченкових поезій.

Формування образного мовлення вчений пов'язує з українськими народними думами, з яких, на його думку, творилася «мистецька, образна мова, якою передаються найтонші людські почуття» [2, с. 34], оскільки в руках творця, письменника «мова – то могуче знаряддя, щоб діяти на душі людські» [2, с. 34].

Для С. Єфремова письменник – володар Слова, «майстер рідного слова», який «уживає образів, порівняннів або прибільшення; набірає обіруч тих гарних пестливих слів, що на їх така багата наша мова гнучка; удається до заміни невідомого видимим – до тих, мовляв алегорій та символів; приоздоблює тими багатствами, які й народня мова витворила, і які сам у своїй душі викохав – і з усього того творить новий світ – краси та мистецтва» [2, с. 34]. На його думку, донести все це до учнів має вчитель, який вільно володіє образною, художньою мовою і є «справним майстром слова» [2, с. 35].

Вивчаючи літературу, точніше, за словами вченого, «рідну мову», варто приділяти особливу увагу формуванню образного мислення, оскільки «письменник, що добре орудує мовою і може сам пережити те, про віщо говорить, немов заражає такими ж почуваннями і читача. В руках у письменника мова – то могуче знаряддя, щоб діяти на душі людські» [2, с. 34].

У підручнику автор демонструє вплив письменницького слова на читача: «напр. Васильченко пише: “І темряві видно було одне тільки небо, далеке, темне як оксамит, а по йому безліч золотих жучків – лежали горілиць і перебірали золотими ніжками, не маючи сили рушити з місця”. Це – зорі. Можна було просто розказати про них, що то за зорі. Але письменник инакше робить. Він описує небо так, яким йому воно здається: розкидає по темному оксамиту золотих жучків, що не рухаються з місця і тільки золотими ніжками ворухать – і вийшло і схоже з правдою і так гарно, як і не вдаси, коли б письменник просто описував, яке буває небо вночі» [2, с. 34]. Або: «Панас Мирний, описує спеку: “Сонце мов розсердилось на вас ... витріщилось, пече,

тисячами гарячих голочок вгрожуються в вашу одягу, добірається до вашого тіла, точе-вистмоктує гарячим потом з його всю воду, смалить і сушить почервоніле обличчя”. Знов: сонце – живе немов і чинить, як жива істота – і знов письменник не описав, а намалював вам, що спека діє з людиною» [2, с. 34]. Так і в поезіях Т. Шевченка, вітер «чеше косу», а чума «з лопатою ходила», «гробовища рила-рила», «трупом-трупом начиняла» [2, с. 34].

Оживлення явищ природи, космічних об’єктів знаходимо у творах української літератури від літописів, пригадаймо «Слово про Ігорів похід» і до сьогодення (твори М. Матіос, І. Роздобутко, В. Шевчука та ін.).

Наводячи приклади з творів С. Васильченка, П. Мирного, Т. Шевченка, С. Єфремов ще раз акцентує увагу на ролі образного слова, яке «такого чуда доказує образна, художня мова, коли орудує нею справжній майстер слова» [2, с. 35]. Свої твердження він підкріплює словами Т. Шевченка:

Ну, що б, здавалося, слова?!

Слова та голос – більш нічого...

А серце б’ється, ожива,

Як їх почує... [9, с. 167].

У справі формування мовної культури особистості, її риторичних умінь слід приділяти багато уваги не тільки образній (мистецькій, мальовничій, живій) мові, а й наповнювати її архаїзмами, варваризмами (словами іншомовного походження), створювати власні (неологізми); «нарешті користуватися з усіма вживаних і всі відомих слів, і з таких, що живуть у невеличкому якомусь куточку нашої великої землі (“провінціалізм”)» [2]. І всім цим незліченним скарбом людської мови письменник має користуватися «уміючи», «досвідченою» рукою черпати «з багатющого запасу рідного слова» [2]. У цій справі корисними стають описи, що ними дуже багаті літературні твори.

Корисними для розвитку мовлення стають, на думку науковця, тексти літописів (він їх називає творами розповідної літератури), діаріюші, мемуари, історичні записки, життєписи (біографії) видатних митців, політичних постатей, оскільки це «дає можливість ознайомитись з міркуваннями автора» [2, с. 104]. Вони ж стануть у пригоді в ході підготовки промови, доповіді, виступу.

Цікавим, на нашу думку, є твердження С. Єфремова про відмінності впливу прозових і віршових творів: «Прозові твори повинні подавати саму правду – те, що є чи було; поетичні – те, що могло бути, хоча б і вигадане; прозові йдуть од розума, поетичні – од почування, або як кажуть – од натхнення, в них головне образи і вражіння, а не сама дійсність» [2, с. 39]. При цьому науковець наголошує, що «поезія мусить говорити образами, брати їх з дійсності, але перетворювати в творчій уяві, в фантазії натхненного поета» [2, с. 39]. Однак це не означає, що поезія, на думку педагога, – це щось несерйозне. У підручнику підкреслено той факт, що перші писані твори були віршові: «віршем усе писали – і граматки, і казання, і молитви, і всяку науку» [2, с. 40]. Для вченого дуже важливо розмежовувати вірш і поезію. Він підкреслює, що писані «граматки» – «то не була поезія, бо не було там серця, не було творчої фантазії, не було палючого натхнення, і не озивалось серце, читаючи иноді пишні, але порожні слова» [2, с. 40].

Тож для С. Єфремова важливим є «палаюче», «небайдуже», «гаряче» слово. Як

учений-літературознавець, літературний критик та педагог, він надає великого значення та приділяє у своєму підручнику значну увагу «живому слову».

В окремий вид літературних жанрів виділено так звані «розправи». Це, у розумінні С. Єфремова, наукові праці, «критичні оцінки творів письменника» або «художника-артиста, маляра» та публіцистичні дослідження [2, с. 43], прикладом яких є «Розправа о язиці южноруськім» Я. Головацького, статті П. Куліша про Марка Вовчка, І. Франка про Лесю Українку або писання М. Драгоманова про історію України, дослідження фольклору або етнографічні розвідки Б. Грінченка, літературознавчі – М. Грушевського.

Окрему увагу приділено «розправам», які «призначено не для читання, а промовляють її перед громадою слухачів, то вона зветься промовою, орацією. Промовця або оратор має на меті переконати слухачів, се-б-то не тільки на розум їхній подіяти, а й на почування та волю, запалити їх і до якогось діла привернути» [2, с. 43]. Так педагог одразу визначає мету і спрямування риторичної дії та прописує, за який мовний учинок несе відповідальність промовець.

З метою якнайбільшого зацікавлення слухачької аудиторії темою та змістом промови С. Єфремов радить уживати і описи, і розповіді, підготувати доказову базу, продумати засоби, що їх можна використати для ілюстрації виступу, як-от поетичні картини, мовні звороти, образи [2, с. 43], символи (що притаманно поетичній мові) [2, с. 39].

У цьому ж контексті С. Єфремов радить промовцю не цуратися «ніякого способу, щоб захопити слухачів», наголошуючи при цьому, що ритор має говорити «промовисто, красно, мові уст своїх додавати сили відповідними рухами та голосом» [2, с. 43]. Та найбільшу відповідальність за людські почуття вчений покладає на письменників, які творять у всіх видах літературних жанрів, оскільки їхні твори чарують людей, «навчаючи їх добра, до світла ведучи та кращими роблючи» [2, с. 57].

У другому і третьому розділі підручника С. Єфремов аналізує історію становлення української писемної літератури від доби стародавніх літописів до творчості Григорія Сковороди.

Учений, аналізуючи літописні джерела, підкреслює, що вони створені церковнослов'янською мовою, однак, описуючи події, літописець мимовільно починав творити мовою, яка є «живіша й ближча до тієї, якою тоді людей говорили, ніж інші, чисто церковні твори. Видко, що коли про живі речі доводилось писати то мимоволі виходило так, як живі люде тоді говорили» [2, с. 70].

Це стосується передусім «Слова про Ігорів похід», про автора якого, його мистецтво володіння Словом у підручнику зазначено так: «Невідомий автор уміє, мовляв, додати жалощів, уміє захопити ними й читача, – видко, великого то був хисту цей чоловік що з далечі віків промовляє так до серця й зворушує його» [2, с. 71]. Тут варто підкреслити, що С. Єфремов багато уваги приділяє саме питанням використання живого, простонародного слова. Тому при аналізі «Слова про Ігорів похід» літературознавець зауважує: «Писав він уже простіше, ніж звичайно тоді писали, складом наших народніх пісень, тим-то чимсь рідним озивається його пісня навіть у старій одежі тодішньої мови. Досить тільки одмінити деякі старі слова на наші теперішні – і вже легко буде не то зрозуміти, а й цілим серцем озватися на цю стару думу» [2, с. 71].

Зазначимо, що порівняння літопису з думою в цьому разі не є випадковим. Для Сергія Єфремова українські народні думи «уявляють з себе надзвичайно високі твори, в яких народ дійшов немов вершка своєї словесної творчості» [2, с. 33]. До дум як вершинних досягнень народного слова, а згодом і писемного ставилися свого часу Т. Шевченко та П. Куліш, тому й намагалися творити, використовуючи склад і ритміку дум. Прикладом довершеного копіювання цих народних шедеврів педагог називає думу Т. Шевченка, яку митець увів у поему «Невольник» [2, с. 33].

Із-поміж численних творів і письменників доби від літописів до Г. Сковороди педагог виокремлює діяльність тих, хто приділяв увагу питанню вивчення рідної мови, оскільки «треба було граматик та словарів – учитись мови, і такі грамматики складають Лаврентій Зизаній-Густановський, ... Мелетій Смотрицький ... Памва Беринда ... Інокентій Гізель ... Іоаннікій Галятовський ... Багато й інших було учених людей (Петро Могила, Лазарь Баранович, Антін Радивилівський, тощо), які своїми науковими творами працювали на користь школі нашій та письменству» [2, с. 83]. При цьому С. Єфремов свідомий того, що творити справжню поезію можна лише за умови наявності «хисту до цього», оскільки «зробитись поетом через науку не можна, і школи з своїми піітками розплодили тільки силу силенну віршомазів, але вони мало що путнього писали, бо силкувались писати пишно, звисока, не по-просто і не те, що сами почували, а як піітика їм веліла» [2, с. 85]. Отже, ще раз акцентовано на ролі щирості мовлення, його простоти, доступності.

Як зразок таких творів, автор наводить творчість Григорія Савича Сковороди, який «навчав як по правді жити та людей любити, – навчав писаними творами, а ще більш живим словом: по ярмарках, під церквами, в хатах і палацах – усюди цей мудрий чоловік у простій свиті, з сопілкою за поясом і за торбою за плечима», а його просте, мовлене «живе слово всім падало однаково на душу і всім до серця доходило, аде-які його канти ще й досі співають старці та лірники, й сами того не знаючи, хто поскладав їх» [2, с. 94].

Можемо стверджувати, що, наводячи як приклад творчість мандрівного українського філософа, Сергій Єфремов починає розробляти модель ідеального ритора: «Сковорода й навчав як по правді жити та людей любити, – навчав писаними творами, а ще більш живим словом: по ярмарках, під церквами, в хатах і палацах – усюди цей мудрий чоловік у простій свиті, з сопілкою за поясом і з торбою за плечима, в якій носив свої писання, невтомно сіяв мудре слово правди <...> його живе слово всім падало однаково на душу і всім до серця доходило, аде-які його канти ще й досі співають старці та лірники, й сами того не знаючи, хто поскладав їх» [2, с. 94]. Творчими нащадками мандрівного філософа С. Єфремов називає І. Котляревського та Г. Квітку-Основ'яненка: «людяний дух мудрого “старчика” довго ще виявляється в українському письменстві й згодом» [2, с. 94].

Великий розділ присвячено усній народній творчості нашого народу. Утім, нас більше цікавлять виокремлені вченим персоналії українських письменників доби після Сковороди.

Серед великого масиву літераторів Сергій Єфремов акцентує увагу на І. Котляревському, П. Гулакові-Артемівському, Г. Квітці-Основ'яненку, єдиному представникові Галичини – М. Шашкевичу. Багато уваги приділено діяльності Кирило-Мефодіївського товариства та творчості Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, а

також Марка Вовчка, Олекси Стороженка.

Оглядом згадані Амвросій Метлинський, Віктор Забіла, Михайло Петренко, Олександр Афанасьєв-Чужбинський, Михайло Макаровський, а також Коренацький, Корсун, Степан і Петро Писаревські, драми Василя Гоголя, Кирила Тополя, Якова Кухаренка, Данила Мордовця, Анатолія Свидницького, Олександри Куліш, Олександра Кониського. Зазначимо, що їхні твори лише коротко згадано, що радше нагадує рекомендацію до прочитання, залишаючи вирішення цього питання на розгляд читача.

Огляд «нової української літератури», класиком і засновником якої є Іван Котляревський, педагог розпочинає з того, що підкреслює роль «українського письменства», яке «служило народові. Служило, як уміло: воно одбивало в собі його життя, воно задовольняло його духові потреби, воно виявляло народні бажання разом і поруч з тією народньою поезією, що творив сам народ» [2, с. 119].

С. Єфремов, аналізуючи творчий доробок І. Котляревського, підкреслює, що створення таких шедеврів української літератури, як «Енеїда» (перший великий твір митця), «Наталка-Полтавка» та «Москаль-чарівник», стало можливим лише за умови, що після закінчення навчання в семінарії «пішов Котляревський на село за вчителя, – вчив панських дітей, бо для простого люду ще не було тоді шкіл, та й сам учився од народу. Кажуть, що на селі Котляревський більш водився з селянами, ніж з панами: ходив на вечерниці, на улицу, прислухався, як народ говорить, придивлявся, як він живе та бідує, і потроху набіравсь того життєвого досвіду, який дуже став йому в пригоді згодом» [2, с. 121].

Аналізуючи «Енеїду» та її роль у становленні національної літератури, С. Єфремов зазначає, що популярність твору була зумовлена тим, що писано його «не панською мовою, а мовою, як тоді казали, мужицькою» [2, с. 121], тому й цікавив твір і українців, і росіян: «наші звичаї, наші рідні обставини, наші люде – прості і чиновні – усім оцим повна “Енеїда” і все це пізнавали на Україні, читаючи її, і тому то так і припадала вона до серця нашим читачам» [2, с. 122–123].

У підручнику підкреслено, що, пишучи «мужицькою мовою», І. Котляревський не прагнув посміятися з українського простого народу, навпаки, його метою, за визначенням педагога, було показати, що «під сірою світою щире людське серце б’ється, а під сільською стріхою живе справжня правда» [2, с. 124].

Зазначимо, що твори І. Котляревського («Енеїда», «Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник») – це «відповідь» на «писання» князя Шаховського («Козак-стихотворец», «Малороссийская Сафо»), який зобразив український народ настільки карикатурно, що навіть праці видатного філософа Г. Сковороди сприймалися як «безтолкові», а сам він «отразился как идиот» [3, с. 448], що свого часу дуже обурювало і Котляревського, і згодом Шевченка, який писав: «В малороссийских произведениях почтеннейшего князя со всеми подробностями отразился идиот Сковорода. А почтеннейшая публика видит в этих калеках настоящих малороссиян. Бедные земляки мои» [цит. за 3, с. 448].

Тому, за словами просвітника, І. Котляревський «не на глум бере ... потріпуваного мужика, не на сміх, а на те, щоб поставити його за зразок правди і чесности», письменник «немов розчинив широко двері до народу і показав його у всій красі, але разом і у всій отій темноті й бідності, що заїдали наших людей і ходу їм не давали» [2, с. 125].

На думку С. Єфремова, заслугою письменника є те, що той «перший у нас виступив прилюдно з добрим словом про народ і його ж мовою, і це показало освіченим людям, що нема їм чого перед народом гордувати, що треба з своєю наукою, з письменством, з словом правди йти до народу, треба допомогти йому так жити, як людям належить» [2, с. 125]. З ім'ям цього письменника педагог пов'язує і поширення освіти на теренах України в річищі вивчення рідної мови: «Тут, за почином і показом Котляревського, прокидається любов до рідного народу ... Стало більшати і у нас шкіл (університет у Харькові, потім у Київі), намножилось справді освічених людей, стало більш виходити книжок про наш народ і про інші слов'янські народи. В тих книжках пишуть освічені люде про те, що треба любити свою батьківщину і рідний свій народ, треба знати його, за його дбати й йому допомагати, треба і всім слов'янським народам жити в добрій злагоді й разом боротися за своєї спільне добро» [2, с. 126].

Творчість І. Котляревського зрушила з місця, здавалося б, несподівану справу – вивчення рідної мови, освіти народу рідною мовою. Цю важку працю продовжили наступні покоління українських письменників, оскільки «усе більше стає освічених людей, які вже пишуть по-українському» [2, с. 126].

Безпосереднім продовжувачем просвітницької діяльності І. Котляревського педагог називає П. Гулака-Артемівського, який у байці-переспіві «Пан та собака» описав долю нещасного Рябка, в особі якого втілено долю українців-кріпаків. Цю байку літературознавець визначає як найкращий із творів автора. Підкреслимо, що український байкар переробив твір «Пан і пес» («Pan i pies») І. Красіцького, що вийшов друком 1818 р. в журналі «Український вісник», наповнивши зміст українським тонким гумором, неповторним колоритом, зробивши його не переспівом чужого, а власним унікальним твором.

Автор підручника підкреслює літературний талант П. Гулака-Артемівського, а також його перекладацьку діяльність: «перекладав на нашу мову псалми Давидові і переспівував давнього латинського поета-сатирика Горація» [2, с. 127]. Така робота сприяла, за словами С. Єфремова, великій справі – просвіті народу, коли письменники простою мовою, зрозумілою для народу, розповідали про навколишній світ, виступали «на оборону прав рідного народу» [2, с. 210], допомагали народній освіті.

Поряд із творчістю І. Котляревського та П. Гулака-Артемівського літературознавець згадує імена та твори ще декількох українських митців, зокрема Костя Пузина, Левка Боровиковського, Євгена Гребінку, Амвросія Метлинського (Амвросія Могилу), Миколу Костомарова (Ієремію Галку), Віктора Забілу, Михайла Петренка, Олександра Афанасьєва-Чужбинського, Михайла Макаровського, Порфирія Кореницького, Олександра Корсуна, Степана і Петра Писаревських, Василя Гоголя, Кирила Тополя та Якова Кухаренка. Автор підручника при цьому наголошує, що всі вони «писали здебільшого віршем, та ще жартівливо», що стало основою для багатьох читачів сприймати українську мову як таку, що нею «тільки й можна писати, що веселенькі вірші, а поважнішого нічого вдати не можна» [2, с. 129].

Першим, хто почав писати прозу українською мовою, став Григорій Квітка (псевдонім – Квітка-Основ'яненко). У підручнику наведено такі слова письменника: «Є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцімто з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, “і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне”, і що, стало бить, по-нашому, oprіч лайки та глузування над дурнем, більш нічого не можна

написати. ... Щоб довести одному панові, який не вірив, що малоросійською мовою можна написати ніжне, зворушливе, я написав “Марусю”» [2, с. 130]. Тут згадано суперечку між Г. Квіткою та П. Гулаком-Артемівським (він тоді служив ординарним професором словесного факультету Харківського університету і ще не почав писати українською мовою).

Далі автор підручника пояснює читачеві: «Ото щоб показати, як такі люде помиляються, й почав Квітка писати українською мовою свої повісти про життя наших простих людей» [2, с. 130].

Ось як це прокоментував сам Г. Квітка-Основ'яненко (залишаємо мову оригіналу): «К чему идти за толпою, в коей все глушат один другого? Мне было досадно, что все летают под небесами, изобретают страсти, созидают характеры, почему бы не обратиться направо, налево и не писать того, что попадает на глаза? Живя в Украине, приучая к наречию жителей, я выучился понимать мысли их и заставил их своими словами пересказать их публике. Вот причина вниманию, коим удостоена “Маруся” и другие, потому что писаны с натуры, без всякой прикрасы и оттушевки. И признаюся Вам, описывая Марусю, Галочку и проч., не могу, не умею заставить их говорить общим языком, влекущим за собою непременно вычурность, подбор слов, подробности, где в одном слове сказывается все» [7].

С. Єфремов називає Г. Квітку-Основ'яненка письменником, який описав нам «життя хліборобів» і «розкрив перед нами душу людську під сіряками».

Закінчуючи аналіз творчості митця, автор підручника зазначає: «велика заслуга нашого письменника, що він перший у повістях своїх українською мовою показав живих людей із народу. Тим-то й досі ще читають ті повісти наші люде і багато з них плачуть над скорботним життям Квітчиної Марусі, такої чистої серцем і такої нещасливої. Бо й сам Квітка до свого хисту додав ще жалощів од чистого люблячого серця й великою любов'ю до людини приоздобив свої гарні оповідання про прости, але великих правдою й терплячістю людей» [2, с. 131–132].

Звернемо увагу й на специфіку підручника, у якому автор подає короткі і ненав'язливі характеристики кожного літературного напрямку, до того ж пов'язує їх з іменами найвидатніших представників тієї чи тієї літературної течії. Так і з Квіткою, де педагог підкреслює: «Квітка належить до того напрямку в письменстві, що зветься сентиментальним, то-б-то почування людські кладе на перше місце. І сила великого та щирого почування й досі оживляє ці давні повісти» [2, с. 132].

Цікаво, що, аналізуючи творчість письменників Галичини, педагог зупиняється тільки на одному імені – Маркіяна Шашкевича як такого, «хто за свій недовгий вік зробив ... велике діло, про яке допіру сказано: збудив наших галицьких земляків до нового життя» [2, с. 134]. Учений має на увазі працю М. Шашкевича та його товариша Я. Головацького на ниві рідної мови. Адже саме вони вперше в Галичині підготували «нашою мовою» книжку «Русалку Дністровую», що вийшла друком 1837 року, «од тієї “Русалки” й почалось ото українське письменство в Галичині» [2, с. 134–135].

Завершуючи огляд української літератури дошевченківської доби, Сергій Єфремов підкреслює важливість вивчати, писати, спілкуватися рідною мовою: «Мужицьке мовою своєю, наше письменство було людяним, народолюбним, демократичним з самої своєї природи. Не можна було по українському писати, не любивши українського народу, не бажаючи йому добра, кращої долі не зичивши».

І далі педагог наголошує на важливості володіння рідним Словом: «Письменство нашою мовою – це не була тільки забавка та розвага гулящим людям, а воно відразу ж зробилось немов учителем на все добре: показувало як треба ставитись до народу; навчало, що не можна ним гордувати, а повинно бачити в йому таких самих людей, як і вільні та освічені, як і всі інші народи на землі» [2, с. 136]. Згодом працю письменників він порівнює з працею хлібороба: «Правда, наші письменники по-первах ще не могли глибоко пустити свого плуга в рідну землю, ще не добачали всього лиха, серед якого живе народ, бо така далекоглядність тільки помалу та потроху може виробитись» [2, с. 136]. Слова, що ними промовляли до своїх читачів письменники, сказані рідною мовою, «якою можна і варто й годиться всі людські думки висловляти», стали «добрим зерном», що «посіяне в рідну землю воно прийнялось і зазеленіло вже в перших десятиріччях XIX-го віку» [2, с. 135].

Важка і наполеглива праця українських митців Слова проросла, на переконання С. Єфремова, «добрим урожаєм», особливо тоді, «коли вийшов на роботу найбільший письменник наш, великий поет і мученик за рідний край – Тарас Шевченко» [2, с. 136].

Творчість видатного українця літературознавець вважає часом розквіту нашої літератури. Поет, на думку автора підручника, промовляв до нас «не тільки своїми чудовими творами, але й своєю могилою», яка й після смерті митця, «промовляє й досі про те саме, чого навчав Шевченко за життя». А навчав він своїх нащадків «любові до рідного краю та народу, охоти жертвувати всіх за-для його й працювати на його добро та користь» [2, с. 137–138].

Аналізуючи життєвий шлях і творчий доробок Т. Шевченка, С. Єфремов неодноразово підкреслює його геніальне володіння Словом, яке стає не просто закликком для народу, а «вогняним натхненням», що нагадує постать Прометея. До речі, пригадаймо, що численні літературні критики згодом почали порівнювати Шевченка з цим міфічним персонажем.

Поета вважають засновником нової української літературної мови. Більше ніж через 100 років український мовознавець В. Мойсієнко у статті «Чому Шевченко основоположник нової української літературної мови» так визначив феномен мови Т. Шевченка: «1) на відміну від мови Квітки-Основ'яненка чи навіть Котляревського, була зорієнтована на весь україномовний територіальний та історичний обшар. У ній, як і в мові Котляревського, ліричний струмінь злився з сатиричним, але горизонти лірики, тематична спрямованість сатири в Шевченка були набагато ширші, ніж у будь-кого з його попередників; 2) предметом постійної уваги Кобзаря була не просто мова, а насамперед її зміст в устах народу і народні почуття; 3) особливість його мови – це те, що в ній при повному домінуванні народно-розмовної мови знайшли належне структурне місце й елементи давніх літературних мов та інших європейських» [5].

Аналізуючи творчу спадщину Кобзаря, педагог наголошує: «Шевченко постає перед нами справжнім велетнем людського слова і світовим поетом, часто недосяжним глибиною думки своєї, силою виразу й принадною красою вірша» [2, с. 142]. Його слово «“пламенем взялось, щоб огненно заговорило” – Шевченко цього найдужче бажав для своїх творів – і справдилось це: його слово натхненне справді таки “людям серце розтопило” і стало світові за “новий леміш і чересло” до старої роботи – отієї боротьби за оновлене, краще життя» [2, с. 144].

Силу Слова митця підкреслює і той факт, що вже після смерті поета в доповідній

записці цензор Коссович писав: «...имя Шевченко стало слишком известным далеко за пределами империи. Но всему есть мера. Культom знаменитого писателя все же невозможно прикрывать злые выходки, явно оскорбляющие честь России; нельзя, наконец, позволять, кому бы то ни было, дерзко заявлять в печати, что наступит время, когда воспрянет, оживет...» [6, с. 504].

У підручнику з творчістю Тараса Шевченка пов'язані долі продовжувачів його справи – О. Стороженка, Д. Мордовця, А. Свидницького, Ганни Барвінок, Я. Щоголіва, Л. Глібова, С. Руданського, О. Федьковича.

Часами лихоліття називає С. Єфремов роки, коли на літературну ниву вийшли М. Драгоманов, І. Нечуй-Левицький, П. Мирний, І. Франко, М. Старицький, М. Кропивницький, І. Тобілевич (Карпенко-Карий), Б. Грінченко, Леся Українка.

Діяльність М. Драгоманова та І. Нечуя-Левицького педагог пов'язує зі справою, розпочатою ще Великим Кобзарем – організацію народної освіти національною мовою та пропагандою її українськими письменниками, оскільки бачить ту безодню, що «залягла між народом та освіченими людьми. Як чужа московська школа одрізає луччих наших людей од народу» [2, с. 167]. Саме діяльність цих письменників нагадала «нашим освіченим людям, ... що вони повинні для нашого народу робити» [2, с. 168].

Великим заступником за людину, борцем за її добро і щастя автор підручника називає Івана Франка, підкреслюючи його роботу над науковими розвідками та дослідженням народної словесності й письменства, акцентуючи увагу читача на багатогранності цього митця, на універсальності його таланту та широкому світогляді.

Визначну роль у пропаганді українського слова Сергій Єфремов відводить українському драматичному театру та творчості М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, оскільки їхні твори були наповнені глибоким змістом, «гарно оброблені, легко й дотепно написані», педагог пророкує їм багато років успіху в читачів і глядачів.

Ім'я Бориса Грінченка та його дружини літературознавець пов'язує з великою і важкою справою, оскільки «працюють вони в школі і по-за школою, виховуючи справді свідомих людей і українців», із заснуванням першого великого народного видавництва, що випустило майже 50 книжок для народного читання. Не може не викликати захоплення титанічна праця Бориса Дмитровича в упорядкуванні «Словаря української мови», що містив тлумачення майже 68 000 слів, для чого мовознавець проаналізував праці авторів часопису «Киевская старина», численні твори художньої літератури й фольклору, матеріали словників, що вийшли друком у попередні роки, додав власний матеріал (діалектні й фольклорні записи).

Працювати над «Словарем» Б. Грінченко розпочав 1902 року, а 1907 року його було видруковано. Загалом над словником робота тривала 46 років.

С. Єфремов, аналізуючи творчу спадщину Б. Грінченка, зупиняється на перекладацькій діяльності митця, завдяки чому прості українці отримали можливість знайомитися зі всіма здобутками «вселюдського, світового письменства» [2, с. 183].

Взірцем наполегливого навчання і працелюбності вважає педагог Лесю Українку, творчість якої «збагатила рідне письменство творами, які довго ще будуть міцною підвалиною для найновішого нашого письменства» [2, с. 185].

Останнє десятиліття XIX і початок нового століття для С. Єфремова – це «світанок нового письменства» [2, с. 189], коли популяризацією українського слова

займалися В. Винниченко, М. Грушевський, Д. Донцов, Д. Дорошенко, М. Коцюбинський, В. Левинський, В. Липинський, М. Лозинський, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, В. Прокопович, В. Стефаник.

Творчість Ольги Кобилянської літературознавець аналізує у контексті нового напрямку, що запанував у літературі, – модернізму. Її наступниками названо М. Вороного, В. Щурата, Б. Лепкого, М. Филянського, Г. Чупринку, О. Олеся та інших.

З діяльністю українських письменників учений пов'язує не тільки воскресіння народу, а й перетворення його на націю – «себ-то громаду свідомих і свідомістю зв'язаних тісно й тим самим дужих людей», – пояснює читачам автор підручника. Досягнення такої великої мети, на його думку, уможливило те, що, «почавши говорити народною, “мужицькою” мовою, письменство викрило в мужикові людину, вернуло до народу його освічених синів, інтелігенцію, і стало справжньою душею і розумом народнім» [2, с. 210].

Узагальнюючи все, що було сказано в підручнику про роль Слова, значення діяльності письменників у царині народної освіти та їхньої відповідальності за свій мовленнєвий вчинок – за кожне сказане або написане слово, С. Єфремов зазначає: «Так: письменство – це душа і розум народу, воно проказує стежки, не дає з них зблудити, навчав, як жити краще й веде до того осяйного, недосяжного, але все ж принадного щастя, що зветься – ідеал. Отож найперше і найголовніше, що з нашого минулого виходить – так це наука: любіть рідне письменство, як тієї душі творців. Письменство бо вивело нас у люде, воно ж здобуде нам і місце почесне серед народів світа» [2, с. 210].

Отже, аналіз підручника «Коротка історія українського письменства» Сергія Єфремова дає підстави стверджувати, що викладені автором факти та узагальнення, запропоновані читачам, сприяють формуванню мовно-риторичної, національно свідомої особистості, українського патріота, здатного адекватно та критично сприймати інформацію, систематизувати її, формулювати логічні висновки, приймати виважені рішення, брати на себе відповідальність за власні дії, за свій мовленнєвий учинок.

Подальшого дослідження потребує проблема формування мовно-риторичної особистості у підручниках з української літератури ХХ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горгий. Похвала Елене. URL: <http://simposium.ru/ru/node/10202>.
2. Єфремов С. Коротка історія українського письменства. Київ: Криниця, 1918. 215 с.
3. Кралюк П. М. Історія філософії України: підручник. Київ: КНТ, 2015. 652 с.
4. Михальская А. К. Основы риторики. Мысль и слово: учебное пособие. Москва: Просвещение, 1996. 416 с.
5. Мойсієнко В. М. Чому Шевченко основоположник нової української літературної мови. *Тарас Шевченко: Апостол правди і науки*: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. С. 33–39. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/30126> (дата звернення: 20.03.2021).
6. Назаренко М. Й. Поховання на могилі (Шевченко, якого знали). Київ: Сварог, 2006, 688 с.
7. Рудяченко О. Квітка-Основ'яненко. Оживлений любов'ю. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3075063-kvitkaosnovanenko-ii-samorodnij-talant.html> (дата звернення: 20.03.2021).
8. Сивачук Н. П., Снігур І. М., Санівський О. М. Академічна риторика : навч.-метод. посіб. Умань, 2013. 374 с.
9. Шевченко Т. Усі твори в одному томі. Київ; Ірпінь: Перун, 2006. 824 с.

REFERENCES

1. Horhyi. (2012). Pokhvala Elene. *Submitted by agnostik on Cyб*. URL: <http://simposium.ru/ru/node/10202> [in Ukrainian].
2. Iefremov, S. (1918). *Korotka istoriia ukrainskoho pysmenstva*. Kyiv: Krynysia [in Ukrainian].
3. Kraliuk, P. M. (2015). *Istoriia filosofii Ukrainy*. Kyiv: KNT [in Ukrainian].
4. Mikhał'skaya, A. K. (1996). *Osnovy` ritoriki. Mysl i slovo*. Moskva: Prosveshhenie [in Russian].
5. Moisiienko, V. M. (2015). Chomu Shevchenko osnovopolozhnyk novoi ukrainskoi literaturnoi movy. *Taras Shevchenko: Apostol pravdy i nauky: proceedings of the Scientific Conference, prysviachenoj 200-richchju vid dnia narodzhennia Tarasa Shevchenka, 33–39*. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/30126> [in Ukrainian].
6. Nazarenk, M. Y. (2006). *Pokhovannia na mohyli (Shevchenko, yakoho znaly)*. Kyiv: Svaroh [in Ukrainian].
7. Rudiachenko, O. (2020). *Kvitka-Osnov'ianenko. Ozhyvleni liubov'iu*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3075063-kvitkaosnovanenko-ii-samorodnij-talant.html> [in Ukrainian].
8. Syvachuk, N. P., Snihur, I. M., Sanivskiy, O. M. (2013). *Akademichna rytoryka*. Uman [in Ukrainian].
9. Shevchenko, T. (2006). *Usi tvory v odnomu tomi*. Kyiv; Irpin: Perun [in Ukrainian].